

**Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана
Огієнка**
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін

**Дипломна робота
бакалавра**

з теми: **Розвиток залізничного транспорту на Поділлі
наприкінці ХІХ на початку ХХ ст.**

Виконав: студент 4 курсу
спеціальності 6.02030203 «Історія»
заочної форми навчання
Володьков Дмитро Миколайович

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри архівознавства, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін
Баженов Олександр Львович

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження.....	6
Розділ 2. Розбудова транспортного сполучення на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.	15
Розділ 3. Підготовка професійних залізничних кадрів в Україні.....	27
Розділ 4. Розвиток залізничного транспорту в Подільській губернії та його значення для економічного піднесення краю.....	35
Висновки	54
Список використаних джерел та літератури	59

ВСТУП

Актуальність теми. Починаючи з першої половини XIX ст. швидкими темпами почали розвиватися капіталістичні відносини у різних напрямках промисловості та сільського господарства. У цьому контексті зросла роль України у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, в результаті чого виникло питання не відповідності транспортного сполучення потребам ринку. Погані дороги у країні, як і в Подільському краї досить негативно впливали на розвиток торгових зв'язків та народного господарства в цілому. Внаслідок чого, у другій половині XIX ст. стало будівництво залізничних колій, які почали впливати на розвиток сільського господарства й торгівлі, пришвидшили процес суспільного розподілу праці та стимулювали швидкому зростанню міст.

Насамперед, слід відзначити початок зародження та розбудови залізного сполучення в 1861-1914 рр. Саме розвиток залізничного транспорту почав сприяти формуванню промислових регіонів країни та швидкому зростанню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Зокрема, це стосується залізних сполучень, які з'явилися в Україні після реформи 1861 р.: Одеса-Балта (1865), Київ-Балта (1870) та ін. Однак, пік побудови залізничних колій припадає на роки промислового перевороту 70-90-х рр. XIX ст.

Необхідно відзначити, що на початку XX ст. будівництво залізниць значно скорочується, оскільки в українських регіонах вже були побудовані основні залізниці, та у зв'язку з економічною кризою. Незважаючи на це, роль залізничного транспорту в економіці держави зростає.

Ця робота є *актуальною*, адже осмислення минулого впливає на зміст сьогодення. Саме через призму висвітленої у цій роботі інформації можна схарактеризувати розвиток залізничного будівництва на території Поділля та простежити за рівнем життя місцевого люду.

Дана тема була обрана із тих поглядів, що на майбутнє по ній мають проводитись подальші дослідження. А розпочавши із цієї теми можна вже далі скорегувати наукову діяльність у певне русло для висвітлення більш конкретної інформації по різних аспектам даного питання.

Мета роботи полягає у дослідженні «Залізничного будівництва на території Поділля у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.», встановлення його рівня, закономірності розвитку та спрямованості. А саме стан розвитку будівництва на різних етапах, та ті проблеми, що виникали під час робіт на будівництві і праці робітників безпосередньо уже на збудовані залізниці.

Для реалізації цієї мети пропонується вирішити такі завдання, які постають у вирішенні певних теоретичних питань та виявленні нових фактів, які змогли б пролити світло на стан тодішнього залізничного будівництва. Розгляд та висвітлення цих аспектів дають нам можливість схарактеризувати та узагальнити ті історичні факти, що відбувались безпосередньо на нашій території.

- проаналізувати історіографію проблеми і джерельну базу дослідження;
- дослідити процес встановлення транспортної системи на Поділлі;
- висвітлити процес підготовка залізничних кадрів в Україні;
- охарактеризувати розвиток залізничного транспорту Подільської губернії у кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.;
- з'ясувати значення залізничного сполучення для економічного піднесення Подільського краю у вказаний період.

Об'єктом дослідження є процес створення на Україні залізниць та їх інфраструктури у кінці ХІХ – на початку ХХ ст..

Предметом дослідження є формування залізничного транспорту на території Поділля у кінці ХІХ ст. на початку ХХ ст. та його значення для піднесення економіки краю. До предмету дослідження відноситься також проблема формуванні кадрів для залізниць через систему вищої та середньої спеціальної освіти.

Хронологічні рамки бакалаврської охоплюють період від 1861 до 1914 рр. Початкова дата пов'язана із скасуванням кріпосного права, а кінцева межа обумовлена початком першої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють Подільську губернію у складі Російської імперії (це переважно територія Хмельницької, Вінницької, частково Одеської областей).

Методологічною основою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем розвитку транспортної галузі, теоретичні та методичні розробки наукових установ, а також нормативна база, що регулює розвиток транспорту. Крім того, для реалізації вивчення досліджуваної проблеми були використані також такі **методи дослідження**:

1. Порівняльний – застосовувався при співставленні розвитку будівництва залізниць на різних його етапах.

2. Актуалізації – використаний при встановленні актуальності мети роботи.

3. Історизму – використовувався при опрацюванні всього матеріалу по даній темі.

Апробація роботи. Основні положення бакалаврського дослідження доповідались на засіданні кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін.

Практичне значення полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів при висвітленні окремих тем з вітчизняної історії та українознавства, які викладаються у середніх і вищих навчальних закладах. Практична значимість полягає в можливості залучення її матеріалів при написанні узагальнюючих праць з історії розвитку залізничного транспорту у Подільському краї наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проаналізувавши джерельну базу по даній проблематиці та спеціальну літературу (збірники по Подільській губернії), різнобічні статті та інші праці дозволили, автору, стверджувати, що Україна являлась важливим елементом у торгово економічному житті Російської імперії та завжди відігравала важливу роль у її житті.

У другій половині XIX століття зростає роль Поділля. Воно стає одним із важливих центрів цукрової промисловості в Російській імперії. Разом із зростанням важливості території Поділля Російська імперія проводить всі заходи по забудові залізницями нашого краю для покращення торгово-економічних зв'язків.

Реформаційна діяльність уряду Російської імперії в 60-70-х роках XIX ст. щодо сільського господарства, фінансів, суду інших сфер створили умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин. Каталізатором прискореного розвитку капіталізму було будівництво залізниць. Вони за короткий час впливали на розвиток міст Поділля, надавали їм можливість забезпечити більш тісні економічні зв'язки з різними районами України, Росії та рядом країн Західної Європи.

Першою залізницею в Подільській губернії була колія довжиною . 257 верст, що з'єднала Балту з Одесою. Її будівництво було закінчено в 1865 р. У 1870 р. вступила в дію залізниця між Балтою і Києвом. Загальна довжина цієї вітки сягала за 440 верств. Ця колія створила сприятливі умови для розвитку міст Балти, Вінниці, Жмеринки. Вже в 1871 р. від станції Жмеринка, було прокладено залізницю до Волочиська. Це будівництво було особливим, адже вказана колія з'єднала не лише подільські міста Жмеринка - Проскурів - Волочиськ між собою, але і забезпечувала з'єднання залізничної мережі Поділля з магістралями Західної Європи.

Введення в дію залізниці Київ і Брест у 1873 р. відчутно вплинуло на розвиток північних повітів. Поділля, де вона частково проходила. До залізничної сітки під'єдналися міста Полонне, Шепетівка, Славута.

У 80-х - 90-х роках XIX ст. залізничне будівництво на Поділлі продовжувалося, хоча існувало чимало проблем переважно економічного характеру. В цей час в залізничну систему були включені міста Могилів-Подільський, Бар та інші населені пункти південно-східного Поділля.

З прокладенням залізничних колій швидкими темпами розвивалась економіка міст, які були з'єднані сіткою залізниць. Уже на початку XX ст. ! промисловість Вінниці, Проскурова порівняно з 70-ми роками XIX ст. зросла більш як у 10 разів. Поруч з цим, ряд міст (Нова Ушиця, Літин, Хмільник, Кам'янець-Подільський) на початку XX ст., залишаючись без залізничного сполучення, мали значно повільніші темпи розвитку.

Отже, на залізничних коліях, що проходили через територію Поділля формувалось досить багато транспортних составів, найважливішими залізничними вузлами на XIX століття являлись Жмеринка, Козятин, Вінниця.

Для збуту подільського збіжжя мала найбільше значення Одеса. Тому завершення будівництва Києво – Балтської залізниці було прогресивним кроком у житті краю. Так наприклад, якщо взяти Вінницю то будівництво залізничного вокзалу викликало тут значний розвиток у розбудові самого міста. Заселявся район біля вокзалу. Тут будувалися нові підприємства і склади. Саме тоді почав працювати чавуноливарний завод «Молот» (нині завод тракторних агрегатів). Зростало населення. За останні 40 років XIX століття воно зросло майже в три з половиною рази.

Будівництво залізниці проводилось в основному силами місцевого населення. Досить важким було становище робітників на будівництві – це стосується, як важких умов праці, здріства підрядчиків, так і поганого харчування, та інших різних нюансів, які виникали при побудові. Складними також були умови праці на початкових етапах розвитку, оскільки дана галузь вимагала досить багато зусиль та постійного нагляду за станом доріг та устаткуванням.

Проте не зважаючи на певні незручності, які виникали все ж збудування залізниці дало великий поштовх для покращення шляхів сполучення та економічного розвитку краю.

Негативно вплинуло на розвиток залізниць у Подільському краї Перша світова війна, яка позначилася на роботі транспорту. В цей час залізницею перевозились військові вантажі, озброєння, поранені. 12 листопада 1914 р. відкрилося постійне сполучення між Кам'янцем-Подільським і Проскуровим. Поїзди формувалися у вигляді Пасажирсько-товарного ешелону і курсували через день. В ешелоні були пасажирські вагони II та III класу.

Разом з тим, рух по залізниці між Кам'янець-Подільським і Проскуровим став подією у житті губернського центру, навколишньої території. Закладалась перспектива швидкого економічного розвитку краю, більш тісним зв'язкам його з господарськими і культурними центрами України і Росії.

Важливо є те, що Південно-Західна залізниця почала відігравати найголовнішу роль у житті краю починаючи із XIX століття та являється на сьогодні найважливішою транспортною магістраллю України. Вона з'єднує Донбас, Криворіжжя та Придніпров'я з центральними і західними областями, забезпечує найважливіші транспортні зв'язки України з Росією, Білоруссю, Молдовою та іншими державами. Головна лінія Південно-Західної залізниці – напрямом Хутір-Михайлівський – Конотоп – Бахмач – Ніжин – Київ – Козятин – Вінниця – Жмеринка – Хмельницький – Тернопіль, є частиною Трансєвропейської залізничної магістралі: Москва – Київ – Львів – Прага. Південно-Західна магістраль є основною транспортною сполучною ланкою у перевезенні вантажів та пасажирів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

І Джерела:

1. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 томах. – Том 1.: 1849-1894: Детство. Царствования Александра II и Александра III / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 556 с.
2. Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року / Авт.-упорядн.: Олег Качковський (керівник), Юрій Руденко, Євген Франкевич; Гол. ред. кол.: Г.В. Боряк (відп. ред. тому), В.М. Волковинський, Л.В. Гурбова Л.Я. Заїка, Ю.Я. Кулініч, І.Ф. Курас, В.С. Лозицький, І.Б. Матяш, Н.В. Маковська, А.І. Неділя, О.С. Онищенко, Г.В. Папакін, П.Я. Слободянюк, В.А. Смолій. Державний комітет архівів України; Державний архів Хмельницької області. – К., 2003. – 389 с.
3. Обзор главнейших данных по эксплуатации казённых железных дорог за 1900 -1904 гг. – СПб., 1907. – 69 с.
4. Отчет по эксплуатации Юго-Западных железных дорог за 1912 г. – К., 1913. – 32 с.
5. Отчет по эксплуатации Южных железных дорог за 1914г. – Харьков, 1915. – 81 с.
6. Правила технической эксплуатации железных дорог открытых для общего пользования. Юго-Западные железные дороги. – К., 1906. – 42 с.
7. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. – Каменец-Подольск, 1915. – 95 с.
8. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск II. – Каменец-Подольск, 1882. – 151 с.
9. Статистические сведения Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. упр., 1865. – 71 с.
10. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917): Справочник / Академия Наук Украинской ССР, Институт истории ; сост. О.А. Белоцкая [и др.]. – К. : Наукова думка, 1987. – 375 с.

II Література

11. Агієнко І. Формування мережі залізниць на Українських землях у ХІХ сторіччі: хронологічні орієнтири / І. Агієнко // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 204-209.
12. Андреев П. Н. Юго-Западные железные дороги. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог за время перехода (1880-1894) и после перехода в казенное управление 1895-1908. – К. : Тип. С. В. Кульженка, 1909. – 142 с.
13. Белинский Е.Ф. Формирование железнодорожного пролетариата на Украине во второй половине ХІХ в. : автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук / Е.Ф. Белинский. – К.,1965. – 16с.
14. Белінський Е.Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. / Е.Ф. Белінський // В кн.: З історії соціально - економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ – початку ХХ ст. – К.: Наукова думка, 1960. – С. 46-65.
15. Богатчук С. С. Розвиток технічної думки в українській залізничній галузі в кінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. / С.С. Богатчук // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 115. – С. 32-36.
16. Богатчук С. С. Формування технічних кадрів для залізниць України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2009. – Вип. 15. – С. 42-46.
17. Богатчук С.С. Боротьба Українських залізничників за покращення економічного, соціального та політичного становища в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. / С.С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2007. – №12. – С. 17-20.
18. Богатчук С.С. Виникнення залізничного транспорту на Поділлі у другій половині 19 ст. / С.С. Богатчук // Тези доп: ХVІ – тої. Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції – Вінниця, 1997. – С. 28-30.

19. Богатчук С.С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст. / С.С. Богатчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
http://www.rusnauka.com/8_SNP_2016/Istoria/2_209194.doc.htm
20. Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX - на початку XX ст. (Соціально-економічний аспект) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. канд. істор. наук / С.С. Богатчук. – К., 2000. – 22 с.
21. Богатчук С.С. Передумови виникнення залізничної транспортної мережі в Україні / С.С. Богатчук // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. – К., 1999 – С. 30 – 37.
22. Богатчук С.С. Підготовка кадрів залізничників в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / С.С. Богатчук // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 16. – С. 17-27.
23. Богатчук С.С. Повернення залізничної мережі під державний контроль в другій половині XIX ст. / С.С. Богатчук // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 23-27.
24. Богатчук С.С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в XIX – на початку XX ст. / С.С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. II. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2000. – С.70-73.
25. Богатчук С.С. Соціально-економічний стан Поділля в кінці XIX – на початку XX ст. / С.С. Богатчук // Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції. – Премишль, 2011. – Т.36.: Історія. – С.97-99.
26. Бурлюк П.Г. Кадровая политика на железнодорожном транспорте / П.Г. Бурлюк // Образование и общество: научный информационно-аналитический журнал. – Орел, 2005. – № 5. – С. 10-15.
27. Верховский В. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно / В. Верховский. – СПб: Тип. М-ва Путей Сообщения, 1898. – Вып. 1. – 591 с

28. Волянер А.О. Сравнительный свод работ станций железных дорог и эксплуатационных доходов и расходов за 1906 г / А.О. Волянер. СПб., 1908. – 114 с.
29. Гавриш В.П. До проблеми формування основ товарного виробництва в господарстві Поділля / В.П. Гавриш, Г.І. Гавриш // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої обласної наук-практ. конф. Присвяченої 500 річчю м. Хмельницький, 1993. – С.317-319.
30. Головачов А.А. История железнодорожного дела в России / А.А. Головачов. – СПб, 1881. – 404с.
31. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 510 с.
32. Гуменюк А.О. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60-90-ті рр. ХІХ ст.) / А.О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 121-127.
33. Димитрюк М.М. До історії виникнення залізниць на території України / М.М. Димитрюк // Історія науки і техніки. – 2013. – Вип. 4. – С. 49-54.
34. Елютін О. «Золотой век» железнодорожного строительства в России и его последствия / О. Елютін // Вопросы истории. – 2004. – № 2. – С. 47-57.
35. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси / С. Єсюнін. – Хмельницький : Мельник А. А., 2008. – 160 с.
36. Єсюнін С.М. Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. ХІХ ст. / С.М. Єсюнін // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – К., Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – Т.17. – С.188–195.
37. Єсюнін С.М. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка:

іст. науки. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С. 145–154.

38. История железнодорожного транспорта России. Т. I: 1836-1917 гг. / Г.М. Фадеев, С.В. Амелин, Ф.К. Бернгард и др.; под общ. ред. Е.Я. Красковского, М.М. Уздина. – СПб.: АО «Иван Федоров», 1994. – 336 с.

39. К недалекому будущему // Подоля. – 1913. – №142 – 1 декабря. – С. 2

40. Кенигшац А. С. Несколько слов о служебной этике и товарищеских отношениях. Письмо в редакцию / А.С. Кенигшац // Железнодорожник. – 1903. – № 21. – С. 22, 24.

41. Кривопішин О.М. Розвиток залізничного транспорту і підготовка кадрів середньої ланки в другій половині XIX ст. / О.М. Кривопішин // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. – 2012. – Вип. 20. – С. 142-152.

42. Кривопішин О.М. Формування технічних кадрів середньої ланки для південно-західної залізниці у відомчих навчальних закладах другої половини XIX століття – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-1/10_krivopishin.pdf

43. Кульчинський С. Залізничне будівництво у дореволюційні Україні / С. Кульчинський // Репетитор. – 2005 – №6. – С. 22-23.

44. Кульчицкий С.В. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период: автореферат на соиск. ученой степени канд. экон. наук / С.В. Кульчицкий. – К., 1963. – 18с.

45. Кульчицкий С.В. К истории возникновения железнодорожного транспорта на Украине / С. В. Кульчицкий // Экономика Советской Украины. – 1963. – №2. – С.102-106.

46. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф.Е. Лось. – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.

47. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму / О.І. Лугова // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 15-25.

48. Малахова О. А. Удосконалення технології роботи залізничних вузлів на основі варіантного поїздоутворення : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. техн. наук / О. А. Малахова. – Х., 2004. – 20 с.
49. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90-х роках ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К. : Вища школа, 1988. – 102 с.
50. Мельников Н. Что нужно для улучшения личного состава служащих на железных дорогах? / Н. Мельников // Железнодорожное дело. – 1909. – № 33. – С. 185.
51. Москалюк М. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Москалюк // Київська старовина. – 2007. – № 4. – С.63-73.
52. Мотренко В.Г. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904). – К.: Наук. думка, 1970. / В.Г. Мотренко, Ю.П. Лавров // Український історичний журнал. – 1970. – № 9. – С. 140-141.
53. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав України, 1962. – 180 с.
54. Нестерцова С.М. Железнодорожники Украины в революции 1905-1907 гг.: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук / С.М. Нестерцова. – М., 1985. – 18 с.
55. Образцов В. Н. Станции и их принадлежности / В. Н. Образцов. –М.: Московский ин-т инженеров транспорта, 1922. – 76 с.
56. Петруша Л. Опыт общедоступной истории развития железнодорожного дела в России. – Одесса, 1879. – 23с.
57. Пономаренко Р. О. Розвиток залізничного транспорту півдня та сходу України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук / Р.О. Пономаренко. – К., 2007. – 24 с.
58. Пономаренко Р.О. Науково-технічні інновації на залізничному транспорті України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть / Р.О. Пономаренко // Дослідження з історії техніки. Вип. 7. – К.: НТУУ “КПІ”, 2005. – С. 75-79.

59. Пономаренко Р.О. Розвиток паровозобудування на Україні в кінці XIX – на початку XX століть / Р.О. Пономаренко // Дослідження з історії техніки. Вип. 3. – К.: ЕКМО, 2003. – С.92-100.
60. Посльднія извьстія // Подолия. – 1913. – № 32. – 17 марта. – С. 4
61. Расписание хода поьздовь // Подолия. – 1914. – № 254 – 16 мая. – С. 4
62. Ролле Й. Гигиенические очерки Подольской губернии / Й. Ролле // Труды Подольского губернского статист. комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.
63. Скалов К.Ю. Железнодорожные станции и узлы / К. Ю. Скалов. – М. : Трансжелдориздат, 1955. – 408 с.
64. Скалов К.Ю. Развитие железнодорожных станций и узлов / К.Ю. Скалов. – М. : Трансфелдориздат, 1960. – 296 с.
65. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в / А.М. Соловьева. – М.: Политиздат, 1975. – 315 с.
66. Стопневич Б. Промышленость и сельское хазяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии / Б. Стопневич. – 1914. – № 1. – С.7.
67. Стрелко О.Г. Залізничне будівництво в Російській імперії (1836-1917): витоки та розвиток / О.Г. Стрелко // Дослідження з історії техніки. – 2014. – Вип. 20. – С. 51-57.
68. Стрелко О.Г. Розвиток вчення про транзитні та промислові залізничні станції та вузли : історичний аспект / О.Г. Стрелко // Історія науки і біографістика. – 2013. – № 3. – С. 5-19.
69. Стрелко О.Г. Розвиток наукових досліджень в організації вантажної роботи вітчизняних залізниць (кінець XIX – 60-ті роки XX ст.) / О.Г. Стрелко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 302-306.
70. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.А. Хоптяр // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 70-74.
71. Хоптяр Ю.А. Налагодження судноплавства по Дністру в межах Подільської губернії (60 - початок 90-х рр. XIX ст.) / Ю.А. Хоптяр // Матеріали

- X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 269-275.
72. Цезаревский П. Из действительности / П. Цезаревский // Железнодорожное дело. – 1890. – № 4. – С. 353.
73. Шаргун Т.О. Значення початкової галузевої освіти у загальній системі підготовки фахівців залізничної галузі в Україні на початку ХХ ст. / Т.О. Шаргун // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С.143-148.
74. Шаргун Т.О. Становлення професійної підготовки фахівців залізничного профілю в Україні(друга половина ХІХ століття) / Т.О. Шаргун // Молодий вчений. – 2015. – № 2(4). – С. 144-150.
75. Шаригіна О. А. Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : / О.А. Шаригіна. – Херсон : Вид-во ХДМІ, 2009. – 260 с.